

העוסק במצוה פטור מן המצוה

חלק א (בהלכה)

הגמרא

שיטת תוס'

דברי הריטב"א

שיטת הר"ן

הנפק"מ

חלק ב (באגדה)

א. תיקון האדם

ב. העלאת העולם

ג. אופי הציווי

ד. העוסק במצוה

חלק א

הגמרא

במשנה בשמעתין דף כה. למדנו:
"שלוחי מצוה פטורין מן הסוכה".

וביארו בגמרא שפטור זה הוא משום שהעוסק במצוה פטור מן המצוה. מקור הלימוד הוא הפסוק "בשבתך ובביתך ובלכתך בדרך"¹, ולמדו, שרק ההולך בדרך של רשות חייב במצוות אולם ההולך בדרך של מצוה פטור מן המצוות. "מאי בשבתך ובלכתך, בלכת דידך הוא דמיחייבת הא בלכת דמצוה פטירת".

נחלקו הראשונים, באיזה אופן נאמר כלל זה שהעוסק במצוה פטור מן המצוה ומהו העיקרון שעומד מאחוריו.

שיטת התוספות

התוס' כתבו שהעוסק במצוה פטור מן המצוה רק כשאין יכול לקיים גם את המצווה השניה. אך אם יכול לקיים את שתי המצוות גם יחד – חייב בשתייהן. עיקר ראייתו היא מסברא: "ותימה, אם יכולין לקיים שניהם

¹ בהמשך למדה הגמרא גם מהפסוק "ויהי אנשים אשר היו טמאים לנפש אדם".

אמאי פטורין, דאטו אדם שיש לו ציצית בבגדו ותפילין בראשו מי מיפטר בכך משאר מצות, נמצינו עוקרים את המצוות מיסודן. לכן מסיק: "אלא ודאי לא מפטר אלא בשעה שהוא עוסק בה כגון טלית של אבידה ושוטחה לצורכה או בהמה שנותן לה מזונות".

יש לעיין מה כוונת התוס' במסקנתם, "לא מיפטר אלא בשעה שהוא עוסק בה". באור-זרוע והובא בהגהות אשר"י (פ"ב, ו) מובא כדבר ברור "וכן לובש תפילין או מתעטף בציצית פטור בשעה שהוא לובש או מתעטף, אבל אחר שהשקה² או נתעטף בציצית או לבש תפילין חייב ואין זה קרוי עוסק במצוה". וחילוקו מבואר, משנתנו פטרה את העוסק במצוה ולא את המקיים מצוה. ואולי חילוק זה באו התוס' להשמיענו בדבריהם "לא מיפטר אלא בשעה שהוא עוסק בה".

אך מסוף דברי התוס' בסוגיין ובעוד מקומות³ מוכח שפטרו עוסק במצוה רק כשאיינו יכול לקיים את שתיהן. ולכן מעמיד משנתנו באופן שאם היו מטרידים עצמם בסוכה, היו מתבטלים ממצוותם.

דברי הריטב"א

הקשה הריטב"א לשיטה זו, שהרי דבר פשוט הוא שכשאינו יכול לקיים את שתי המצוות אלא רק אחת מהן, שפטור הוא מקיום השניה, ומהו אפוא החידוש ומדוע נצרך פסוק לכך. וכותב הריטב"א שהחידוש הוא שגם אם מעדיף האדם לקיים את המצוה השניה במקום הראשונה שעסוק בה – אינו יכול לעשות כן "דכיון דפטור מן האחרת, הרי היא אצלו עכשיו כדבר של רשות, ואסור להניח מצוותו מפני דבר שהוא של רשות".

השלכות חריפות עולות מדברי הריטב"א, שהפקיע שם מצוה מהמצוה השניה והגדיר אותה כדבר הרשות. אדם שבחר במצוה השניה, והתכוון להוציא אחרים, האם יצאו הם ידי חובה? שהרי לפי הריטב"א לא עשה מצוה כלל, אלא דבר הרשות! וכן אדם שקיים המצוה השניה בעודו פטור

² בהמת אבידה.

³ אצלנו, סוכה כה. – "הכא נמי איירי בכי האי גוונא דאי מיטרדי בקיום מצות סוכה הוו מבטלי ממצות". וכן סוכה י: ד"ה שלוחי- "וכגון שהיו מתבטלים מן המצוות אם היו מחזרין אחר סוכה אחרת". ובפירוש, בב"ק נו: ד"ה בהיא- "דלא נפקא לן מקרא דעוסק במצוה פטור מן המצוה אלא היכא שאינו יכול לקיים שתיהם".

ממנה ואח"כ קיים המצוה הראשונה – האם חייב לחזור ולקיים את המצוה השניה? שכן כשעשאה לא הייתה זו מצוה כלל, אלא דבר הרשות! אחרונים הפיגו מעט מחורפיה של הריטב"א. בשו"ת עונג יו"ט (סי' מא) כתב "דאם עשה המצוה שפטור ממנה, שפיר מיקרי מצווה לגביה אע"ג שהיה פטור ממנה", כלומר, לא פקע ממנה שם המצוה לגמרי. והרב פרנק במקראי קדש (סוכות ח"א סי' לז) כתב בפירושו: "מ"ש הריטב"א רשות, אפשר דאין כוונתו לומר דהיא רשות ממש, אלא דמצוה לגבי חובה רשות קרי לה".⁴

מכל מקום, נראה שבעצם עיקר הלימוד לפי הריטב"א הוא הכלל שאין מעבירין על המצוות.⁵ סברת הדין לפי הריטב"א היא שיש בהעברה על המצוה הראשונה מן הביזוי למצוה זו,⁶ ולכן פטור האדם מן המצוה השניה, כשמוקד הענין הוא עזיבת הראשונה. ובעצם, יותר מאשר פטור, יש כאן איסור של עזיבת הראשונה.

שיטת הר"ן

שיטה אחרת לר"ן (יא. בהלכות) בסוגיה. ולשיטתו גם כשאדם יכול לקיים את שתי המצוות, כיוון שעסוק במצוה פטור הוא מן המצוה השניה. "לפיכך נ"ל דהעוסק במצוה פטור מן המצוה אע"פ שיכול לקיים את שתיהן". את קושיית התוס' מסברא שהובאה לעיל מתרץ הר"ן כדברי האור זרוע שהבאנו, "דעוסק במצוה אמרינן ולא מקיים מצוה". ומטעים

⁴ בדברים אלו, נוכל להסביר את מחלוקת האחרונים (שהובאה במג"א סי' קח סק"א) בשאלה האם יש תשלומין לתפילה שבטל מי שעסק במצוה. אם מדת הפטור של העוסק במצוה היא עד כדי להגדירו כמי שאיננו בר-חיובא כלל, מסתבר שלא יהיה חייב בתשלומין. ומי שמחייב בתשלומין, כנראה סובר שמדת הפטור היא כשל אונס, ולא כמאן דעביד דמי. אמנם יתכן לומר, שהפוסק מתשלומין הבין כשיטת הר"ן, שתבואר להלן.

⁵ בדברי מלכיאל (א"ח ח"א סי' טז) האריך להוכיח מגמרות שאין מעבירין הוא דאורייתא. וגם לנוקטים כרדב"ז (בתשובה ח"א סי' תקט) שאין מעבירין הוא דרבנן, יש להסביר, שכן הוא כאשר רק פגע במצוה, אולם כשעוסק בה ממש זה דאורייתא. והיא גופה החידוש בסוגיין.

⁶ ועיין בדברי מלכיאל הנ"ל: "נראה דאין מעבירין ושהויי מצוה לא משהינן שניהם הוו דאורייתא מטעם אחד דהוי בזיון למצוה".

הר"ן דבריו, "כל שהוא עוסק במלאכתו של מקום לא חייבתו תורה לטרוח ולקיים מצוות אחרות אע"פ שאפשר".

את דברי הר"ן אפשר להבין בעקרון סברתי כעין מה שמצינו בעניינים אחרים הגדרה של "שבע ליה טומאה" [מנחות כד.]. כאשר קיימת כבר טומאה על דבר מסויים, הוא לא יכול עוד להיטמא, ואפילו בטומאה חמורה יותר, שכן טומאה מוצאת מקום להיתפס רק על דבר טהור הפנוי מטומאה. עקרון דומה מצינו בכלל "אין איסור חל על איסור". כיון שכבר יש איסור שרובץ על דבר מסויים, שוב אין מקום לאיסור אחר לחול על אותו הדבר. ובענייננו – כאשר האדם כבר עוסק במלאכתו של מקום לא חייבתו התורה לקיים מצוות אחרות אע"פ שאפשר. כיוון שהוא כבר מתעסק במצוה הוא כמי ש"שבע ליה ציווי" ושוב אין ציווי חל על ציווי. הוא אינו "שומע" ולא צריך לשמוע ציוויים נוספים.

הוסיף הר"ן גדר שיש להתיישב בו. "ומיהו מודינא ודאי שכל שאינו צריך לטרוח כלל, אלא כדרכו במצוה הראשונה יכול לצאת ידי שניהם, דבכה"ג ודאי יצא ידי שתיהן ומהיות טוב אל יקרא רע". ואין זה מובן, שהרי ביארנו שהעוסק במצוה פטור מן המצוה כי אין מקום לציוי השני לחול עליו, ומדוע שזה ישתנה כאשר אין טורח? כיצד פתאום מוצא לו הציוי מקום לחול?

נראה ודאי, שאין כוונת הר"ן שכשאין טורח חוזרת לה החובה היסודית, אלא יש לבאר בחד מתרי אנפין.

(א) זו מצוה דרבנן, שחייבו כשאין טורח לעשות גם את המצוה השניה כדי להרבות טוב.⁷

(ב) גם אם נאמר שזו מצוה דאורייתא או כעין דאורייתא,⁸ כשמקיים את המצוה אין הוא מקיים את גוף המצוה שעושה, כתפילין או צדקה, אלא מצוה אחרת - מצות מהיות טוב אל יקרא רע, שהגדרתה היא שאין להתחמק ממצוה שאין טורח בקיומה. אין הכוונה שמתבטל הפטור של העוסק במצוה, אלא אע"פ שפטור,

⁷ ובהררי קודש (סוכות ח"א סי' לז) נקט שאין כאן אפילו מצוה דרבנן, אלא רק "משום מידת חסידות".

⁸ עי' ב"ק פא: היכן כתוב פסוק זה.

סוף-סוף יש כאן התחמקות ממצוה, וזה מנוגד למצות "מהיות טוב".⁹

הנפקא מינות

שתי נפק"מ אפשריות עולות מבין סברות הראשונים¹⁰:
(א) העוסק במצוה דרבנן, האם פטור ממצוה דאורייתא.
(ב) העוסק בספק מצוה, האם פטור ממצוה ודאית.
אם טעם הפטור הוא ביזוי המצוה הראשונה כדעת התוס' והריטב"א, אפשר שאין ביזוי למצוה דרבנן אם מבכרים על פניה מצוה דאורייתא, וכן אין ביזוי לספק מצוה אם מעדיפים על פניה מצוה ודאית, ויהיה חייב. אך אם טעם הפטור הוא כיוון ש"שבע ליה ציווי" כפי שבארנו בר"ן, יתכן שגם העוסק במצוה דרבנן או בספק מצוה נקרא שעוסק הוא במלאכתו של מקום, מלא הוא מציווי ה', אינו יכול לקבל ציווי חדש, ואמנם יהיה פטור.¹¹

⁹ כע"ז מצינו שחקרו בענין "זה אלי ואנוהו" אם הידור מצוה הינו חלק מהמצוה המתהדרת או מצוה בפ"ע. (חי' הגר"ז נזיר ב:). וכע"ז חילק בשערי יושר (ג, יט) לגבי רוב, שפעמים הוא הופך למצוה היסודית ופעמים הוא מצות "רוב".

¹⁰ כוונתנו כאן למנות נפק"מ עקרוניות, ולא נפק"מ הלכתיות פרטיות כדוגמת מה שהבאנו לעיל בהערה 4 בענין תשלומין.

¹¹ בקובץ שיעורים (ח"ב סי' לב) אף דקדק זאת מלשון הגמרא: "דהא ילפינן מקרא דבשבתך, בשבת דידך הוא דמיחייבת ולא בשבת דמצוה, והעוסק במצוה דרבנן, ג"כ לא מיקרי שבת דידך... ולפי"ז י"ל גם בעוסק בספק מצוה, לא מיקרי שבת דידך". אמנם מסיק לבסוף כדברי השאגת אריה בסי' לז, שלא תפטורנה מצוות אלו.

בהקשר זה, מעניינים דברי הנצי"ב בהעמק שאלה (סי' קסט), שמחלק בין הכנה למצוה הכתובה בתורה לבין הכנה שלא כתובה בתורה לענין ברכה על המצוה ולענין זריזות בה, אולם לגבי פטור העוסק במצוה נקט שפטור גם אם עוסק בהכנה שאינה כתובה בתורה.

חלק ב

א. תיקון האדם

"התורה היא האהבה והמצוות אמונה" (אורות התחיה ז). תורה ומצוה, הם שני היסודות הנתונים לנו משמי שמיא, עד שכל התרבות של ישראל צריכה שתתרכז סביב "המרכז הכפול המאוחד הזה" של התורה והמצוה. בעוד התורה פעולתה במושכל¹², שהוא צידו העליון של האדם¹³, את המצוות מקיימים בכוחות הגוף¹⁴. וזהו המיוחד שבמצוות – גילוי האלוקיות גם בצדדים היותר נמוכים שקיימים באדם.

"כשניגשים למצוה, המצוה היא תמיד מלאת זיו-חיים של כל עולמים, מלאה היא כל מצוה אותיות גדולות ונפלאות, מכל תר"ג מצוות התלויות בכל מצוה, מכל חיי העולמים שבסוד האמונה. זיו אור אלוהים חיים, אור חי העולמים, חי בכל נעם בהוד כל מצוה. תיכף בגשתנו למצוה לעשותה מתגדלות כל האותיות החיות שבמהותנו, אנו מתגדלים ומתגברים, מתעצמים באור חיים והויה עליונה, מפוארה ועשירה עושר-קודש-עולמים, ובאור תורה וזיו חכמה".

[אורות א"י ז]

והאדם הולך הוא ומתקן, כשהוא מתמלא מדבר ה' ומההשפעה הרוחנית שבעצם הציווי. במובן זה, מה לנו יותר מדברי רבותינו, "לא נתנו המצוות אלא לצרף בהן את הבריות". (בראשית רבה מד, א)

ב. העלאת העולם

כשם שהמצוה יורדת עד לכוחות הנמוכים שבאדם, כך היא מכוונת כלפי פעולות עולמיות¹⁵. האדם המקיים מצוה מגלה את ההדרכה האלוקית

¹² פעולת הלימוד היא במכלול כוחות הגוף, ובהתאם לכך יש אמנם גם מצוה ללמוד תורה. אולם מושג התורה הכללי הוא דבקות בעצמות המושכלות האלוקיות, כפי שמבאר המשך חכמה בבראשית כב יט.

¹³ מורה נבוכים א, א

¹⁴ הרמב"ם, בשני משמונת פרקיו, כתב שהעבירות והמצוות נמצאות בחלקי המרגיש והמתעורר של הנפש, ואילו לגבי החלק השכלי "יש בו מבוכה. אבל אני אומר שיש בזה הכח גם כן מצוה ועבירה... אבל אין בו מעשה שייאמר עליו שם מצוה או שם עבירה סתם".

בדברים שהם חוץ לעצמו. הוא פועל בעולם המעשי. ובזה יש אפשרות לעולם להתקן¹⁶. בהיותו בלתי-בחירי, עובר תיקונו של העולם דרך האדם, אבל מעבר למדרגת הכרתו:

"חסד עליון עשה אל למושעות לעולמו, באור תורת ה' תמימה, הנובעת ממקור קדומים, ממקור הנשמתי של המחשבה העליונה, ממקור הגבורה של בריאת כל עולמים, מצות ה' ברה מאירת עיניים. המניות של עוז החיים אשר להמחשבה העליונה נזרקות הן במזלפת המצוות האלוהיות בתוך הדם הרוחני של הנשמה לעומק תמצית ראש פיסגת מקור כוחותיה, ומתנת חיים נכונים ממרום באים, ולעומתה תתנשא נקודת המחשבה הפנימית, וממאסרה תצא, תקום לתחיה בעוז חופש ודרור, והקודש העליון, אשר במצוה, החיה חיי חי העולמים, יתן לה עצמת חיים. והכל לפי רוב המעשה, ולפי טוהר הכוונה, לפי הדבקות הרצונית שבנקודת המצוה ומחוללה". [אוה"ק ג עמ' קס]

כיוון שעומק המציאות הרוחנית עמוק גם מהשכל ואינו מוכר אף לו – המיפעל הוא שיכול לפלס דרכים אל המחשבה היסודית במסלולים עוקפי-הכרה, בצורה של הכשרת המפעלים אל המחשבה העליונה הנשמטית. כלומר, הכשרת העולם ותיקונו דרך המעשה אל מעבר לתחום המוכר (היינו, האנושי) שבנפש האדם.

במובן זה, שוב אין דומה מצוה זו למצוה זו, ומעשה-מצוה זה למעשה-מצוה אחר, ואנו זקוקים לכל המצוות כדי להכשיר את כל דרכי המציאות שנמצאו לנו. "שבשביל כך המצוות נקראות לבעלי הרזין תרי"ג עטין דמלכא קדישא". [שם, עמ' קנח]

[במקומות רבים אנו מוצאים התנגדות תקיפה של הרב זצ"ל לנושא המצוות כסמלים, שפיתח הרש"ר הירש¹⁷. נראה, שחריפות ההתנגדות

¹⁵ מימד העולם לעומת מימד הנפש.

¹⁶ חלוקה זו, של פעולת המצוות על האדם ועל העולם כבר מצויינת בקובץ ו אות עז. אולם הפסקאות שבמאמר מתארות את אופי הפעילות בשני מישורים אלו, שזה העיקר לענייננו.

¹⁷ ראה למשל אוה"ק ג עמ' צו: "עד שאין המעשים סימבוליים, להזכיר על ידם את המחשבות, כי אם הם גילויי חיים ממש". ושם עמ' סט: "אין לישראל סימבולים, שהם

נובעת בשל ההתעלמות מהמימד העולמי במצוות. 'המצוות כסמלים' שמה את האדם ואת החוויה הסובייקטיבית שלו במרכז מהות המצוה, ומתעלמת ממימד העולם ועצמות השפע הרוחני והאמיתי הנשפע במצוות].

ג. אופי הציווי

במושג המצוה הכללי, יש לשאול מהו האלמנט המרכזי, מהו מוקד המצוה. האם מוקד המצוה הוא תיקון האדם בכוחותיו התחתונים – תיקון הגוף – בכך שהאדם המקיים את המצוה במעשה מגלה שגם הם יונקים מהקב"ה, או שמוקד המצוה הוא תיקון העולם והעלאתו, הכשרת כל דרכי המציאות למחשבה העליונה דרך המיפעלים המסורים עד שהשפעה רוחנית מוזרחת בכל ההווה.

אם נאמר שמוקד המצוה הוא האדם, הרי שכאשר האדם עסוק בדבר ה' הוא מוקף בציווי האלוקי וכולו מלא ושבע בתודעה זו [כעולה מדברי הרב באורות א"י]. עיקר העניין הוא עצם הציווי ושממנו האדם יתמלא, ופחות מהותי מהו הציווי הנוכחי ואיך מתגוון הציווי האלוקי במצוה זו או במצוה זו.

אם נאמר שמוקד המצוה הוא העולם, הרי שאין דומה מצוה זו למצוה זו. אין דומה הכשרת הצומח, אל האורה האלוקית, כבמצות לולב, להכשרת הכלכלה והחברה, כבמצות צדקה¹⁸. כל מצוה בגווה מאירה היא ומשמחת וממשיכה לעולם אור מיוחד שאין כמותו באף מצוה אחרת.

רק גורמי מחשבה ורגש, כי אם מצוות ותורות, דברים חיים וקיימים נאמנים ונחמדים לעד ולעולמי עולמים". ובערפילי טוהר עמ' פו: "לא סימבולים הם מצוותיהם, כי אם עובדות".

על יחסו המורכב של הרב לרש"ר הירש ראה אגרות ח"א עמ' קפב, שם מכנה אותו הרב "גדול הדעה, נזיר אלוקים המרומם... אשר הציל בגבורת ישע ימינו את שארית ישראל המערבית", ומאיך עיין בקובץ ו, כח.

¹⁸ אין כוונתנו כאן לדרוש טעמי מצוות בצורה גסה שכזו, אלא רק לסבר את האוזן בלבד.

בבואנו לדון באיזה אופן העוסק במצוה פטור מן המצוה, אם נאמר כצד הא', הרי שכשאדם עוסק במצוה כולו מלא מהציווי האלוקי ובה מושלמת מגמת המצוה בכללה. תפקיד האדם להתבטל אל הציווי שהוא עסוק בו²⁰ ואינו צריך לשמוע אף ציווי אחר, שכן אין זה משנה איזה ציווי שיהיה אלא העיקר שהאדם מצווה ו"עוסק במלאכתו של מקום". [ואפשר, שהנאמנות והמסירות הן העיקר, שאפי' ספק מצוה או מצוה דרבנן שוות לענין זה, ועד כדי כך ה"חפצא" של המצוה איננו משנה].

אמנם כשאין טורח בקיום המצוה השניה, אם אין האדם ניגש לקיימה, הרי זה מגלה שהאדם לא באמת מסור למהות הציווי האלוקי וע"כ יש עניין לעשותה ו"מהיות טוב אל יקרא רע". וכפי שלמדנו בר"ן.

ואם נאמר כצד הב', הרי שצריך האדם לקיים את כל המצוות. א"א "לפספס" אף מצוה שכן אין דומה תיקונה של זו לתיקונה של חברתה. אלא שסוף סוף ניתנה המצוה לאדם המקיים, וכשאינו יכול לקיים את שתיהן, לימדה אותנו התורה שאין צריך לעשות את השניה. [אך בוודאי שאין דומה אור מצוה דרבנן או ספק מצוה, לאור של מצוה ודאית או דאורייתא, ויש להעדיף אותן]. שזהו לימוד חשוב בפני עצמו – שסוף סוף ניתנה המצוה לאדם ובגבולות האחריות שלו. – תוס'.

ואף אם נימא שזה דבר פשוט, החידוש הוא שבהיות המצוה נתונה לאדם המקיים, העילוי העולמי מונחה ע"י הקב"ה בהפגשת המצוה עם האדם, ואסור לבכר מצוה אחרת על פני זו שהופגשה בפניך בידי יודע תעלומות. – ריטב"א.

"בזה, כמו בכל המחלוקות, יצדק מאד 'אלו ואלו דברי אלוקים חיים'" [אגרת קמ], ורעיונות שונים מתאימים לרבדי המציאות השונים. אין צריך לומר, שלהלכה כללי הפסיקה המחייבים שלה²¹. ואחרי הכל, תורה היא וללמוד אנו צריכים.

¹⁹ אם ראינו את תיקון האדם כמימד הנפש, ואת העלאת העולם כמימד העולם, הרי ששאלת העוסק במצוה הנוגעת בזמן משלימה את מימד השנה, והוא המבחין את מהויות ההבדלים במגמות השונות.

²⁰ להרחבה – מוסר אביך ב, ב

²¹ כפי ששני יסודות עולם אלו מתבארים בדרוש השביעי לר"ן, ד"ה ועכשיו נשארה.